

<https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.256>
УДК 930-051Калакура(477)(049.32)

Віталій МАСНЕНКО

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України,
Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)
masnenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

ОПТИМІСТИЧНИЙ ПОГЛЯД НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

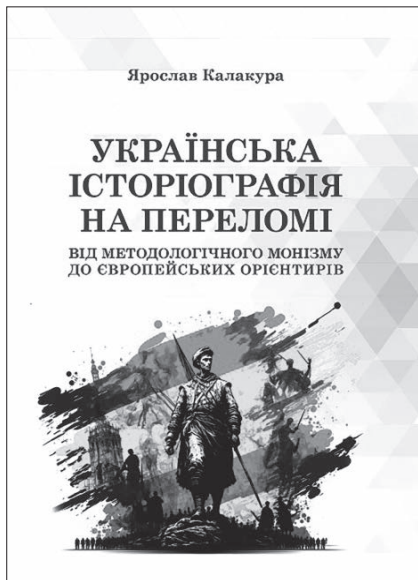
**Рецензія на книгу: Ярослав Калакура. Українська історіографія
на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів**

Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.

Фаховість історика визначається не тільки знанням предмета дослідження і рівнем методологічного озброєння, але й розумінням реального стану сучасної історичної науки, передовсім власного історичного цеху. Потреба такого теоретико-методологічного «відчуття» особливо важлива для представників тих наукових корпорацій, які перебувають у процесі суттєвої трансформації. Український випадок цілком виписується в означену історіографічну ситуацію. Нова монографія Ярослава Калакури є чудовим прикладом такої необхідної для українських істориків методологічної саморефлексії.

Цитування: Масненко В. Оптимістичний погляд на трансформацію історичної науки у сучасній Україні [Рец. на кн.: Калакура Я. Українська історіографія на переломі: від методологічного монізму до європейських орієнтирів. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2022. 464 с.]. *Український історичний журнал*. 2025. № 1 (580). С. 256—263. <https://doi.org/10.15407/uhj2025.01.256>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2025. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Назва праці виразно апелює до однойменної статті І. Кревецького, присвяченої аналізу національно-державницьких історичних концепцій С. Томашівського і В. Липинського як переломових для розвитку української історіографії перших десятиліть ХХ ст. [1]. У якій, до речі, розглядалася й знакова праця останнього «Україна на переломі 1657—1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті». Сам Я. Калакура також зауважує, що назва його монографії не випадково має аналогії якраз із цією студією основоположника державницького напрямку української історіографії.

Основним змістом монографічного дослідження став теоретично-методологічний перелом / злам в українській історіографії за останні 30 років, який автор убаचाє передов-

сім у методологічній і світоглядній переорієнтації істориків, очищенні від ідеологічних імперських стереотипів, відродженні традицій національної історіографії. Суттєва перевага рецензованої книжки, на нашу думку, полягає в тому, що вказані трансформації відрефлексовано «зсередини», безпосереднім учасником історіографічного процесу, який не тільки спостерігав за змінами, але й активно впливав на них, повсякчас генеруючи новаційні складники наукової історичної думки.

Структурно монографія складається із двох передмов (авторства В. Бугрова «Знакова постать українського історієзнавства» та І. Патриляка «На вістрі змін»), вступу, семи розділів і післямови.

У першому розділі — «Теоретико-методологічний і світоглядний злам в українському історієписанні» — сформовано «рамковий простір» основного смислового навантаження праці. Я. Калакура виокремив чотири умовні етапи в розвитку новітньої української історіографії: перехідний (перша половина 1990-х рр.), трансформаційно-інституційний (друга половина 1990-х — перше п'ятиріччя ХХІ ст.), реформаційний (друге п'ятиріччя — середина другого десятиріччя ХХІ ст.), інтеграційний (від середини другого десятиріччя ХХІ ст.) (с. 20—21). Запропонований підхід може розглядатися як цілком придатна для періодизації сучасної української історіографії схема, яка потребує деталізації та уточнення щодо окремих історіографічних явищ. Зокрема в межах реформаційного етапу спостерігалися реваншистські спроби загальмувати, а то й зупинити націоналізацію історичного знання шляхом повернення до російського історичного нарративу за часів президентства В. Януковича. Отже трансформація пострадянської історичної науки в національну не завжди мала послідовну лінійну траєкторію.

У першому підрозділі — «Зміна поколінь істориків як методологічний і світоглядний діалог в українській історіографії» — запропоновано характерис-

тику творців і поширювачів історичного знання — шести поколінь українських істориків. Авторський аналіз ґрунтується на вагомій теоретичній та методологічній основі, що дозволило сформувати реальний просопографічний портрет сучасного історичного цеху. Для кожного покоління подано соціокультурну, інтелектуально-професійну, ідеологічну, корпоративну, побутову характеристики. Відображено внутрішню динаміку різних генерацій дослідників — це своєрідні «живі організми», що розвиваються відповідно до наукових трендів, суспільних запитів, соціально-політичних обставин. У межах кожного покоління названо найвідоміших репрезентантів. Автор переконаний у наявності гармонії в українському історичному професійному середовищі та успадкуванні наукових традицій. Водночас він констатує як певне негативне явище протиставлення представників молодшого покоління старшому.

Наступний підрозділ — «Концептуалізація української історіографії в контексті методології понять» — відсилає читачів до фундаментальної наукової проблематики освоєння національною історіографією власного комунікативно-категоріального апарату в контексті концептуалізації національної історії. Спираючись на напрацювання І. Колесник, Я. Дашкевича, Я. Грицака, С. Стельмаха та особистий доробок [2—4] автор розкриває особливості національної інтерпретації таких явищ / понять, як «категоризація науки», «концепт», «концепція», «історіографія», «українська історіографія», «історіографічний процес», «історіографічна ситуація», «історіографічний факт», «історіографічне джерело», «наукова проблема», «тема дослідження» тощо, що є безперечним свідченням зрілості української історичної науки.

У підрозділі «Методологічна переорієнтація істориків як чинник деміфологізації української історії» акцентовано на дуже складному процесі трансформації свідомості істориків під впливом демократизації, дерадянїзації, деросїянізації та деколонізації суспільства. Я. Калакура нагадав, як відбувалося насадження російськоцентричних міфів і радянської методології, які за роки тоталітаризму сформувалися у «струнку систему комуністичної ідеологізації історії» (с. 70), що справляла руйнівний вплив на середовище українських істориків. Водночас автор наголосив на тому, що тодішній історичний цех не був однорідним, у ньому побутувало щонайменше шість груп — від завязятих ортодоксів-сталіністів до істориків-дисидентів. Далі Я. Калакура зупинився на деміфологізації простору української історіографії за роки незалежності, не оминаючи при цьому непослідовного й суперечливого її перебігу. Особливо ускладнювала цей процес російська ідейно-культурна експансія, яка створювала передумови для збройної агресії та окупації частини українських територій. Цілковито справедливо зауважено, що державні інституції в Україні, певні політичні сили свідомо гальмували декомунізацію історичного пам'яттєвого простору. Негативні явища спостерігалися й у середовищі самих істориків, особливо в південно-східних регіонах. Проте, на переконання автора, цех українських істориків у своїй переважній більшості гідно зустрів нові виклики, спричинені війною РФ проти України, та зміг «вийти на нову парадигму історичного процесу, критич-

не переосмислення української минувшини, утвердження принципово нового бачення історії України» (с. 77).

Надзвичайно змістовним і важливим із методологічного погляду вважаємо другий розділ — «Відродження національних традицій українського історієписання». Я. Калакура окреслив поняття «традицій в історіографії» як певну рамкову систему, побудовану за ієрархічним принципом, котра поєднує не тільки суто наукові компоненти, а й ціннісні орієнтири, особливості ментальності українців, поширення національної ідеї тощо. У практичному сенсі — це певні стандарти історієписання, які успадковуються наступними генераціями істориків. Ідеться про процес становлення національних традицій української історіографії, в межах якого сфокусовані кілька базових концептів і знакових імен. Так, із постатями М. Максимовича та В. Антоновича пов'язується розбудова української історичної документалістики та наукового джерелознавства. М. Грушевський цілком закономірно постає як фундатор історичного синтезу в українській історіографії та автор наукової схеми історії України. Окрема увага приділена його внеску у змістовне наповнення концептів «історіографія» та «українська історіографія», методологічне оснащення його історіографічних студій (с. 114—132). Окреслено внесок істориків еміграції та діаспори ХХ ст. у збереження і примноження національних традицій української історіографії. Тут не завадило б окремо зупинитися й на ролі В. Липинського у становленні державницького напрямку. Сучасний період української історичної науки цілком правомірно охарактеризовано як час збагачення національних традицій історіографії, що стало необхідною основою утвердження нового бачення історії України. На другому рівні авторської рефлексії простежується переосмислення національних традицій історієписання у сучасній українській історичній науці як необхідної передумови вироблення нової наукової концепції історії українського народу.

У третьому розділі — «Перехід від формаційного до цивілізаційного трактування історії» — Я. Калакура, спираючись на саморефлексію, здійснив вдалу деконструкцію образу «радянського історика» та простежив складний процес подолання тоталітарної спадщини, передовсім у методологічному аспекті. Досить докладно розглянуто впровадження цивілізаційної методології у сучасну українську історіографічну практику. Наочно продемонстровано переваги цивілізаційної парадигми історії перед формаційною. Також звернуто увагу на два виміри цивілізаційного підходу: конкретно-історичний і суто історіографічний. В авторській інтерпретації українська цивілізаціологія набуває реального практичного значення при аналізі ключових подій вітчизняної історії, який доводить її європейську належність. Водночас деякі твердження видаються дискусійними, зокрема про «універсальний характер цивілізаційної моделі наукового осмислення історичного процесу, що найповніше відповідає постмодерністським викликам історіографії» (с. 191). Вочевидь вказані виклики і спонукали істориків відмовитися від універсальних моделей та погодитися на поліваріантність методологічного інструментарію.

В окремому підрозділі автор детально розглянув формування цивілізаційної ідентичності українства: актуальність наукового осмислення цього явища, історіографію проблеми, наскрізну періодизацію. Саме через опцію ідентичності

автор дав визначення українській локально-регіональній цивілізації. Водночас наголошено на компліментарності українців до цінностей західноєвропейської цивілізації. Принагідно автор також зупинився на таких сучасних явищах / поняттях, як «союзний націоналізм», «малоевропейство», «мережева ідентичність», котрі, на його думку, сприяють розмиванню базових ідентичностей.

Четвертий розділ сфокусований на особливостях соціокультурного повороту в українській історіографії. Історіософську сутність цього явища Я. Калакура пов'язує з цивілізаційною парадигмою та антропоцентризмом. Виокремлено праці міждисциплінарного товариства українських дослідників із погляду «алгоритму відносин людини, культури й суспільства як системи цінностей і морально-етичних норм» (с. 229—236). Визначено ключові концепти підходу «людина, культура, соціокультурний простір». Цілком очевидно, що саме такий алгоритм для автора оптимальний задля трансформації української історіографії. Окремий підрозділ присвячено детальній характеристиці історіографічного образу української культури та духовності, з відповідною увагою до теоретико-методологічної частини (цивілізаційного пізнання феномену культури) та досягнень українських дослідників. Цілком можна погодитися з думкою автора, що тим самим для вітчизняної історичної науки відкрилися можливості «дедалі повніше інтегруватися у світовий історіографічний простір» (с. 246). У завершальному підрозділі, спираючись на попередній доробок [5], автор навів детальний огляд сучасних міждисциплінарних досліджень феномена української ментальності.

Аналіз антропологічного повороту у сучасній українській історіографії Я. Калакура розпочав, на перший погляд, дещо несподівано — з людинознавчої рецепції історичного процесу Т. Шевченком. Однак наведені аргументи справді переконують, що національні людиноцентричні традиції були б неможливі без його постаті та ідей. Реагування українського історичного цеху на антропологічний поворот автор проаналізував у двох взаємопов'язаних площинах: антропологічному компоненті новітньої української історіографії і трансформації колективного образу сучасного українського історика. Зокрема він наголосив на пріоритетній ролі історіографічної біографістики, ефективності праксиметричного методу, перспективності інтелектуальної біографії як новачійного жанру персоналістичних досліджень. Тут також змальований цікавий «соборний образ» українського історіографа, імперативно наділений ідеальними рисами, персоналізованими через постаті М. Грушевського, І. Крип'якевича, Д. Дорошенка, М. Марченка, Л. Зашкільняка (с. 332—335, 338).

У шостому розділі, що має назву «Замість зброї партії — обіріг пам'яті й української ідентичності», подано авторську інтерпретацію надскладного процесу деміфологізації та деколонізації української історії як у площині історичної пам'яті, так і в академічному вимірі. Взаємодію українського пам'яттєвого простору й історіографії проаналізовано в контексті сучасного методологічного повороту до студій пам'яті (memory studies), з увагою до впровадження відповідного понятійно-методологічного інструментарію. Автор не оминув і найгострішої проблеми — релевантної політики історичної пам'яті, цілком справедливо зауваживши, що в

незалежній Україні «чіткої, науково виваженої і по-справжньому державницької політики у сфері історії вироблено не було» (с. 339). Натомість ширилася російська пам'яттєва інвазія, яка стала прелюдією та супровідним інструментарієм збройної агресії РФ проти України.

Окремий підрозділ присвячено деконструкції радянських ідеологем щодо української минувшини, культивованих у період М. Хрущова і Л. Брежнева. Йдеться про шкідливі антиукраїнські міфи, впровадженні «Тезами про 300-ліття возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)». Автор запропонував надзвичайно продумані й конструктивні методологічні засади подолання залишків ідеології більшовизму, комплексу «совковості», синдрому малоросійства та комунізації українських істориків. Проаналізовано причини, завдяки яким ці негативні явища зберігалися й у незалежній Україні. Приділено увагу громадському опору спробам «реставрувати контроль над працями істориків і практику репресій до них» за часів президентства В. Януковича (с. 380—381) та відновленню комплексу «совковості» у свідомості істориків-колабораціоністів на тимчасово окупованих українських територіях.

Останній, сьомий, розділ «Українська історична наука — явище соборне і планетарне» вводить читача в коло актуальної проблематики, пов'язаної з інтеграцією національної історії у світовий історіографічний простір. Передовсім заслуговує на увагу аналіз важливого авторського концепту соборності української національної історіографії та реального процесу її формування як неодмінної частини методологічного перелому. Цікаві зауваження стосуються недавньої полеміки щодо подолання кризи української історичної науки (с. 402—406). Автор також запропонував стислий, але ґрунтовний історіографічний огляд досліджень зі всесвітньої історії, констатуючи поряд із вагомими досягненнями «дефіцит на фахівців й авторитетні наукові школи з історії зарубіжних країн». Також акцентовано, що на узбіччі залишається студіювання проблем історії країни-агресорки РФ та Білорусі. Тому цілком закономірно наприкінці монографії проаналізовано протидію фальсифікаціям української історії російськими авторами та їхніми однодумцями в Україні. З досить обширного простору сучасної «війни історій» Я. Калакура зупинився на двох аспектах: історіографічному змісті поняття «образ ворога» та його функціонуванні в російській історіографії, і належності історичної спадщини княжої України, її знакових постатей (передовсім Ярослава Мудрого). Автор наголосив, що пріоритетною місією українських істориків на тривалу перспективу залишається спростування фальсифікацій і маніпуляцій з історією України.

В авторській післямові йдеться про те, що процес методологічної трансформації вітчизняної історіографії триває, його рубіжне значення полягає в докорінних змінах свідомості українських істориків різних поколінь, відродженні національної традиції, утвердженні плюралізму методологій, впливі соціокультурного та антропологічного повороту, належній реалізації світоглядно-виховної функції, корпоративній консолідації й інтеграції української історичної науки у світовий історіографічний простір.

Зрештою варто зазначити, що монографія Я. Калакури вражає обсягом опрацьованої історіографічної інформації. Його текст надзвичайно антропологічно насиче-

ний — проаналізовано праці сотень сучасних українських істориків. Він послідовно реалізує авторське розуміння антропологізму в розвитку історичної думки: «...той чи інший названий історик сприймається як особистість, коли його образ природно вмонтований у ту епоху, у ті конкретно-історичні умови, у яких він жив і творив, а його праці відображають цінності і погляди цієї епохи» (с. 320). Тож для зручності користування монографією не завадив би відповідний іменний покажчик.

Рецензована праця — це справжній *magnum opus* Я. Калакури, оскільки логічно підсумовує його плідну наукову діяльність у царині української історіографії та є яскравим проявом нашої трансформаційної епохи, набуття вітчизняною історичною наукою нової якості. Цілком зрозуміло, що розглянута монографія містить чимало дискусійних сюжетів, які стануть катализатором подальшої дискусії про шляхи розвитку сучасної української історіографії. Також, можна зауважити, що автор не претендував на те, аби охопити всю проблематику, пов'язану з методологічною трансформацією української історичної науки. Поза його увагою залишилися, зокрема, досить гостра проблема плагіату, який завдає серйозної шкоди історичному цеху, сучасні «ревізійністські» спроби відмовитися від національного наративу тощо.

На нашу думку, на сьогодні монографія Ярослава Калакури — це найбільш синтетична праця з проблем сучасної трансформації української історичної науки, тож вона має бути обов'язковою лектурою для всіх представників історичного цеху (і не тільки молодого покоління). Свідченням суспільної уваги до проблематики та важливості рецензованого методологічного тексту стало відзначення його автора Всеукраїнською літературно-мистецькою премією «Київська книга року-2024» в номінації «Історична література».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ / REFERENCES

1. Krevetskyi, Iv. *Ukrainska istoriohrafia na perelomi. Zapysky Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka*. 1924. Т. СXXXIV-CXXXV. 161-184 [in Ukrainian].
[Кревецький Ів. Українська історіографія на переломі. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*, 1924. Т. СXXXIV-CXXXV. С. 161—184].
2. Kalakura, Ya.S. *Ukrainska istoriohrafia: Kurs leksii*. Kyiv, 2004; 2012 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. Київ, 2004; 2012].
3. Kalakura, Ya.S. *Istorychni zasady ukraïnoznavstva*. Kyiv, 2007 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Історичні засади українознавства. Київ, 2007. 381 с.].
4. Kalakura, Ya.S. *Metodolohiia istoriohrafichnoho doslidzhennia: naukovo-metodychny posibnyk*. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С. Методологія історіографічного дослідження: науково-методичний посібник. Київ, 2016. 319 с.].
5. Kalakura, Ya.S., Rafalskyi, O.O., Yurii, M.Yu. *Mentalnyi vymir ukrainskoi tsyvilizatsii*. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ю. Ментальний вимір української цивілізації. Київ, 2017. 560 с.].

Надійшла / Received 23.09.2024

Vitalii MASNENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of History of Ukraine,
Bohdan Khmelnytskyi Cherkasy National University (Cherkasy, Ukraine)
masnenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7825-3871>

AN OPTIMISTIC VIEW OF THE TRANSFORMATION
OF HISTORICAL SCIENCE IN MODERN UKRAINE

Book review:

Yaroslav Kalakura. Ukrainian Historiography at a Turning Point:
From Methodological Monism to European Landmarks
Kyiv: PPC Kyiv University, 2022. 464 p.